

¹³ Архів І. Токаржевського-Карашевича // Архів НТШ. – Нью-Йорк.

¹⁴ Діарій Гетьмана Пилипа Орлика // Праці українського наукового інституту. – Варшава, 1936. – Т. 17.

Надія Швайба

Запорізький національний університет

Запоріжжя

Н.Д. ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО: СПАДЩИНА ІСТОРИКА ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ТА ПРОБЛЕМИ ЇЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

Наталя Дмитрівна Полонська-Василенко (1884 – 1973 рр.) – талановитий український історик, що своїми наполегливими студіями внесла змістовні зрушення у напряму дослідження історії Південної України XVIII століття. Значний період свого життя вчена прожила на еміграції (1945 – 1973 рр.), тісно співпрацювала із західними науковими осередками й інституціями: НТШ, УВУ, УВАН, очолювала осередок Українського Історичного Товариства в Німеччині. Звичайно, що на еміграції дослідницькі пріоритети Н.Д. Полонської-Василенко зазнали змін, але вчена ніколи не покидала студій над одним із провідних своїх напрямів.

Спадщина Наталі Дмитрівни Полонської-Василенко як дослідниці історії Південної України XVIII століття складається з багатьох площин: евристичної (бібліографічної та архівної), археографічної, науково-організаційної діяльності тощо. Крім історичних, в науковому доробку вченої можна виділити ґрунтовні історіографічні та джерелознавчі студії, які не втратили своєї цінності для сучасних дослідників історії Південної України та української історіографії взагалі. Окремий інтерес мають підготовчі матеріали вченої, за різних обставин неопублікований доробок, епістолярний комплекс джерел, що зберігається в особових фондах історика та фондах її дописувачів.

У студіях сучасних українських істориків (В.І. Ульяновського¹, І.В. Верби², С.Г. Водотики³, А.А. Непомнящого⁴) життєвий та науковий шлях Н.Д. Полонської-Василенко неодноразово поставав об'єктом досліджень, останнє значно сприяє визначенню місця вченої в українському історіографічному процесі. Але, не дивлячись на актуалізацію доробку Н.Д. Полонської-Василенко, залишається чимало проблем, пов'язаних із необхідністю повної реконструкції доробку історика, введення його до наукового обігу, відповідного історіографічного аналізу. Проблеми існують і у дослідженні спадщини вченої з історії Південної України XVIII століття. Напрямок цей протягом багатьох десятиріч залишався одним із провідних для науковця, а ім'я її можна

поставити в один ряд із знаними дослідниками історії Запорозжя: Д.І. Яворницьким, М.Є. Слабченком, О.О. Рябініним-Склярєвським, О.М. Апанович та В.О. Голобуцьким. Звідси актуальним для нас є огляд спадщини Н.Д. Полонської-Василенко по відповідним складовим її студій з історії Південної України XVIII століття, окреслення проблем, пов'язаних із спадщиною історика, та можливих шляхів їх подолання.

Опублікований науковий доробок вченої з історії Південної України складається з розвідок, написаних ще під час роботи над магістерською дисертацією⁵, статей, рецензій, доповідей, археографічних публікацій, вміщених на сторінках видань 1920 – 1960-х років, збірника статей та монографії, що була видана англійською й пізніше українською мовою. За своєю тематикою студії ці висвітлюють соціально-економічну та політичну історію Запорозжя періоду Нової Січі⁶; історіографію Запорозжя, твори XVIII століття переважно російських авторів⁷; доробок українських істориків Запорозжя (В.О. Біднова та М.Є. Слабченка)⁸; колонізацію і заселення території Запорозжя, сербських колоній та Новоросійської губернії до 1775 року⁹; окремі сторінки історії Південної України другої половини XVIII століття¹⁰; колонізацію і заселення Південної України в останній чверті XVIII століття¹¹.

Аналіз цієї спадщини дає можливість з'ясувати основні напрями досліджень Н.Д. Полонської-Василенко з історії Південної України, її творчу лабораторію й методологічні засади, визначити опрацьований комплекс джерел, коло джерел, вперше введених до наукового обігу, виділити характерні риси бачення вченою історичного процесу на Півдні України, окреслити концепцію дослідниці щодо заселення регіону у XVIII столітті. В цьому напрямі в сучасній історіографії маємо позитивні зрушення – аналіз багатьох аспектів наукового доробку Н.Д. Полонської-Василенко¹², але справу комплексного історіографічного аналізу ще належить здійснити.

Окремо слід виділити неопублікований доробок вченої. Маємо на увазі ті матеріали, що залишилися або у редакціях видань, ліквідованих на початку 1930-х років, або у науковому портфелі вченої, які вдалося виявити. До таких матеріалів належить ґрунтовне дослідження Н.Д. Полонської-Василенко “Втікачі в Південній Україні кінця XVIII сторіччя”, яке вчена здала до академічної збірки Комісії Полудневої України М.С. Грушевського. Закриття Комісії у 1930 році унеможливило вихід статті у світ. Публікація роботи Н.Д. Полонської-Василенко, а фактично представлення її науковому загалу більш, ніж через 70 років, аналіз роботи були здійснені 2003 року на сторінках “Записок науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ”¹³.

Залишається актуальним завдання виявлення оригінального тексту докторської дисертації Н.Д. Полонської-Василенко “Очерки по истории заселения Южной Украины в середине XVIII в. (1734 – 1775 гг.)”, захищеної 18 жовтня 1940 року в Інституті Історії СРСР

(Москва), й відповідно текстологічного порівняння дисертації з її наступними англомовною (1955 р.) та україномовною (1960 р.) публікаціями. В той же час маємо згадку Н.Д. Полонської-Василенко про матеріали, місце збереження яких досі не вдалось нам встановити. У статті “Південна Україна після зруйнування Січі” (1965 р.) вчена зазначала, що крім докторської існував ще 2-й том “Історії заселення Південної України в другій половині XVIII ст.”¹⁴. Доля праці, після її вивезення з Києва 1941 року разом з іншими документами Інституту Історії України АН УРСР, залишалась для авторки невідомою. За змістом праця продовжувала докторську дисертацію і мала охопити історію заселення півдня до кінця XVIII століття. Але нічого схожого в особових фондах Н.Д. Полонської-Василенко та М.П. Василенка у київських архівах не міститься. Маємо лише машинописну статтю обсягом у 23 сторінки “Заселення Південної України. II. 1775 – 1800 рр.”¹⁵, яка містить дуже мало посилань, за змістом схожа зі статтею, опублікованою 1965 року. Ця праця була написана вченою у 1944-45 роках, під час її перебування у Львові або Празі, а потім разом з іншими матеріалами УВУ потрапила до архівів Радянської України. Але ж Н.Д. Полонська-Василенко згадувала не окрему статтю, а “велику працю”, виявити таку поки що не вдалося.

Неопублікований науковий доробок Н.Д. Полонської-Василенко доповнює тематична збірка документів та матеріалів “Історія заселення Південної України у XVIII столітті”. Укладена вона була протягом 1938 – 1939 рр., але в основі збірки – архівні та опубліковані джерела, які збирались істориком, починаючи з 1914 року. Про завершення другого тому і подання його на розгляд 28. 03. 1939 р. маємо відомості із звіту вченої до Інституту історії України АН УРСР за 1939 рік¹⁶. На жаль, і досі нам не вдалось розшукати варіант збірника, який безпосередньо планувався до публікації і був рецензований у 1940 році професором О.П. Оглоблиним¹⁷. З рецензії, принаймні, відомо, що до збірника увійшло 769 документів і матеріалів (відповідно 379 – до першого тому, і 390 – до другого). Справа аналізу збірника ускладнюється тим, що навіть виявлені на сьогодні у вітчизняних архівосховищах матеріали не є повними, вони розпорошені по різних фондах і архівах і поки не дають нам підстав робити висновки про існування ще й третього тому збірника. Хоча Н.Д. Полонська-Василенко згадувала три томи “Джерел до історії Південної України у XVIII столітті”, І.В. Верба, який навів різні погляди в історіографії з цього приводу, також дотримувався думки про тритомний збірник¹⁸.

На сьогодні основна частина підготовчого варіанту збірника “Заселення Південної України у XVIII столітті” зберігається в Архіві Інституту історії України НАНУ (Опис 2, Од. зб. 143-146), при чому за відомостями звітів¹⁹ та наявним датуванням одиниць зберігання 145-146 цілком очевидно, що це перший і другий томи збірника, представлені дослідницею до Інституту історії у грудні 1938 р. та у березні

1939 р. Матеріали ймовірного третього тому (Од. зб. 147), охарактеризовані І.В. Вербою, дійсно збереглися у стані лише підготовчому і розформовані по папкам “фабрики”, “пути и средства сообщения”, “откуп”, “внутренняя торговля, ярмарки”, “торговля внешняя”, без порядкових номерів, з робочими заголовками тощо. Маємо підстави припускати, що перед нами робота Н.Д. Полонської-Василенко, якою вона займалась в Інституті економіки АН УРСР, про що згадує в своєму звіті²⁰, а саме матеріали, які підбирала до збірника “Народное хозяйство Южной Украины во второй половине XVIII столетия”. Пізніше, вчена могла планувати додати ці матеріали до 2-томної збірки, тим паче що за змістом вони цілком вписувались до більш широкої теми заселення й розвитку краю.

Окремі розпорошені частини матеріалів двотомного збірника зберігаються в особових фондах вченої²¹. Їх приналежність до збірки очевидна як за зовнішніми археографічними ознаками, так і за заголовками і підзаголовками, що відповідають окремим пунктам деталізованого плану розміщення документів в середині публікації.

Скопійовані та підготовлені до публікації у збірнику документи, що так і залишились в дослідницькому портфелі Н.Д. Полонської-Василенко, мають не лише культурологічне значення (збереження змісту втрачених історичних джерел), а й значення історіографічне, бо в цілому відібрані документи відбивають концепцію історика щодо заселення Південної України у XVIII столітті. Сама дослідниця зазначала, що не має на меті представити вичерпну документальну історію заселення краю, а лише найбільш яскраві і виразні документи цієї історії²². В усякому разі актуальним залишається завдання реконструкції точного й повного змісту збірки, оформлення (бо збережені матеріали містять пропуски у нумерації документів, переставлення, загальна їх кількість менша за вказану в рецензії О.П. Оглоблина), визначення її значення з точки зору розвитку археографії та історіографії Південної України, а в подальшому – упорядкування та видання.

Наукова спадщина Н.Д. Полонської-Василенко з історії Південної України XVIII століття набуває унікального характеру в зв'язку з тим, що в окремих випадках виконує роль першоджерела. Це безпосередньо пов'язано із дослідницькою евристиком вченої, актуалізованим нею комплексом джерел та введенням цих джерел до наукового обігу. Величезних втрат на українських землях зазнали архіви під час революцій та війн, але зміст багатьох документів з історії Запорозжя та Новоросійського краю, оригінали яких загинули, представлений на сторінках наукових робіт історика, публікаціях, у копіях, інколи витягах, що зберігаються у фондах вченої²³. В першу чергу це стосується джерел з Катеринославського архіву губернського правління, згодом Дніпропетровського крайового архіву (фондів Новосербського корпусу, Канцелярії Новоросійської губернії, Катеринославського намісництва), який зазнав катастрофічних втрат за часів Вітчизняної війни.

Матеріали Н.Д. Полонської-Василенко, які відбивають зміст втрачених джерел, частково вже знайшли своє представлення в сучасних дослідженнях²⁴. Тому важливим й бажаним залишається визначення усього кола унікальної джерельної інформації, представленої у спадщині вченої.

Спадщина Н.Д. Полонської-Василенко містить численні підготовчі матеріали, які допомагають краще дослідити її студії з історії Південної України, реконструювати дослідницький процес, скласти більш повне уявлення про доробок історика. Ми вже згадували збірку джерел Н.Д. Полонської-Василенко, яка дійшла до нас у підготовчому стані. Крім того в особових фондах дослідниці зберігаються підготовчі матеріали до магістерської роботи, присвячені Г.О. Потьомкіну²⁵, машинописні плани майбутніх досліджень, чернетки окремих частин докторської дисертації, розпорошені по різних справам²⁶, докладна ретроспективна бібліографія історії Південної України за 1768–1886 роки²⁷, тексти неопублікованих виступів та рецензій²⁸, текст розділів підручника “Історія України у XVIII ст.,” написаних Н.Д. Полонською-Василенко напередодні еміграції до Німеччини²⁹ тощо.

У 1929 році вчена готувала до перевидання працю Д.І. Багалія “Колонізація Новоросійського края и первые шаги его по пути культуры...” (1889 р.). В результаті постало значно розширене й оновлене дослідження “Заселення Полудневої України (Запорожжя та Новоросійського краю) і перші початки її господарства і культурного розвитку”. Але дуже скоро робота була розкритикована як немарксистська концепція заселення Південної України, й проект залишився нереалізованим. Матеріали з доповненнями Н.Д. Полонської-Василенко збереглися³⁰, вони надають нам можливість вивчати просування української історіографії у даному напрямі і безпосередньо відбивають формування власної концепції вченої щодо заселення Південної України у XVIII столітті.

Окремо слід згадати виписки з джерел Київських архівів³¹, численні копії історичних документів з Московського архіву Головного штабу (з фонду Г.О. Потьомкіна)³², з фондів архівів Сімферополя³³, що заклали основу археографічної колекції вченої з історії Південної України.

На увагу заслуговує епістолярна спадщина вченої, вибірково листування історика вже опубліковано³⁴. Епістолярія Н.Д. Полонської-Василенко виступає унікальним джерелом до вивчення наукового шляху вченої, передумов та умов її дослідницької діяльності, зносин і стосунків з визначними українськими істориками. Важливі подробиці щодо вивчення історії Південної України постають у діловому листуванні з Д.І. Багалієм, Д.І. Яворницьким, Б.Д. Грековим, В.І. Пічетою, в особистому листуванні з батьками, чоловіком М.П. Василенком, давнім знайомим і приятелем А.І. Маркевичем. Епістолярна спадщина розпорошена по фондах вченої та її дописувачів, і актуальною залишається проблема її комплексного наукового аналізу.

Мемуарна спадщина Н.Д. Полонської-Василенко також висвітлює сторінки її студій над історією Південної України, докладно подає перші кроки вченої на цьому довгому шляху, містить цінні згадки та особисті враження стосовно окремих істориків Запорожжя – В.Й. Біднова, Д.І. Яворницького, М.Є. Слабченка³⁵. Не дивлячись на деякі фактологічні помиаки у спогадах, написаних багато років потому, вони залишаються цінним джерелом для сучасних історіографічних студій³⁶.

Після такого стислого огляду спадщини історика Південної України зупинимося на тих проблемах, що не були нами окреслені. Цілий ряд проблем історіографічного характеру ще вимагає докладного з'ясування. Актуальною є проблема еволюції історіософсько-методологічних засад вченої, визначення об'єктивних та суб'єктивних чинників, що впливали на цей процес. Ще належить визначити місце в історіографії концепції Н.Д. Полонської-Василенко щодо заселення Південної України у XVIII ст., її формування, значіння, та вплив на подальші студії. Проблема полягає у тому, що після еміграції вченої, використовувати відкрито її доробок радянські історики не могли, хоча сліди знайомства з ним, наприклад, у Є.І. Дружиніної та О.М. Апанович є помітними. Натомість, наскільки впливала спадщина вченої з історії Південної України на студії діаспорних дослідників³⁷ важко прослідкувати у повній мірі.

Одна з головних перешкод, що унеможливає комплексне, всебічне вивчення доробку вченої, пов'язана із Мюнхенським архівом Н.Д. Полонської-Василенко. Дослідники, які мешкають на Україні, не мають можливості ознайомитися з його матеріалами, звідси не раз наголошувалось на нерівномірності висвітлення доробку видатного українського науковця³⁸. В даній статті ми також підкреслюємо, що наш огляд здійснений в результаті опрацювання архівів та бібліотек України та опублікованих робіт Н.Д. Полонської-Василенко, які вийшли за кордоном. У якому стані перебуває архів, який його зміст, якими можуть бути шляхи його опрацювання, представлення матеріалів широкому науковому загалу – ці питання не обходять жодного історика, хто звертається до ґрунтовного вивчення спадщини вченої.

Потенційний шлях розв'язання цієї проблеми бачиться в організації спільного наукового проекту дослідження архівної спадщини діаспорних вчених. Звісно, можливим він буде лише за умов співпраці і підтримки цієї ідеї в УВАН та УІТ. Результатом такого проекту можуть бути в першу чергу впорядковані архіви, складені детальні описи фондів, різноманітні бібліографічні покажчики, публікації епістолярних та мемуарних джерел і, звичайно, комплексні історіографічні студії, присвячені окремим історикам та розвитку діаспорної історичної науки в цілому.

Щодо проблем спадщини Н.Д. Полонської-Василенко, то слід наголосити на тому, що наукові праці вченої з історії запорозького козацтва та історії заселення Південної України у XVIII столітті перетво-

рилися сьогодні на бібліографічну рідкість. Відмітимо той факт, що у наукових та обласних бібліотеках Запоріжжя, Дніпропетровська, Одеси (тобто сучасних центрах дослідження історії Південної України) можна знайти лише одну-дві роботи Наталі Дмитрівни, та й то у вигляді окремого відбитку (як у науковій бібліотеці Одеського національного університету ім. І.І. Мечнікова), або ксероксу роботи (як у відділі краєзнавства Запорозької обласної бібліотеки ім. О.М. Горького). Це зовсім не сприяє ознайомленню наукового загалу з доробком вченої. Двотомна збірка праць Н.Д. Полонської-Василенко “Запоріжжя XVIII століття та його спадщина”, видана невеликим тиражем у Мюнхені (1965 – 1967 рр.), потрапила на початку 1990-х років лише до окремих науковців і також є на сьогодні бібліографічною рідкістю. Теж стосується і монографії за темою докторської дисертації Н.Д. Полонської-Василенко, присвяченій заселенню та колонізації Південної України. Це призводить до того, що окремі висновки, зроблені дослідницею у 1920 – 1940 роки, дублюються в наш час, без зазначення, що вони вже мали місце в історіографії.

Цілком правомірним і необхідним, з огляду на непересічне значення доробку Н.Д. Полонської-Василенко для української історіографії, було б наукове перевидання творчої спадщини дослідниці. Тим паче, що на сьогодні Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського має досвід такої роботи і вже започаткував 20-томне серійне видання творів Д.І. Яворницького, вийшло в світ 6 томів спадщини М.С. Грушевського, готується до перевидання спадщина Д.І. Багалія. Саме у такий спосіб могли б ми, сучасні дослідники, найкраще віддати належне багаторічній, невтомній і плідній праці видатного українського науковця ХХ століття.

Примітки:

¹ Верба І.В. Життя і творчість Н.Д. Полонської-Василенко (1884 – 1973). – К., 2000. Його ж. Причини ліквідації козацької республіки – Запорізької Січі у творчій спадщині Н.Д. Полонської-Василенко // Українська державність: історія і сучасність. Матеріали наукової конференції. – К., 1993. – С. 79-81. Його ж. Запорізька проблематика в наукових працях Н.Д. Полонської-Василенко // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали III Всеукраїнських читань. – К., 1993. – С. 130-132. та ін.

² Ульяновський В.І. Наталія Полонська-Василенко: штрихи до портрета // Полонська-Василенко Н. Історія України. В 2-х тт. – К., 1995. – Т. 1. – С.V-LXXXVIII.

³ Водотика С.Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років. – Київ; Херсон, 1998. – 172 с.

⁴ Непомнящий А.А. Н.Д. Полонская-Василенко и развитие исторического краеведения Крыма в первой трети XX века // Історія України:

Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. – К., 1999. – Вип. 6. – С. 302-307. Его же. Н.Д. Полонская-Василенко и Крым // Историческое наследие Крыма. – 2004. – № 8. – С. 21-24. Його ж. Невідомі сторінки біографії Н.Д. Полонської-Василенко // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки. Науковий щорічник. – Вип. 2. – Дніпропетровськ, 2005. – С. 193-198.

⁵ Полонская Н.Д. Одно из культурных начинаний Вольного Экономического Общества // ИТУАК. Год 31. – Вип. 54. – Симферополь, 1918. – С.81-125.; Ее же. Первые десять лет Симферополя // ИТУАК. – Год 31. – Вип. 55. – Симферополь, 1918. – С. 135-145.

⁶ Василенкова-Полонська Н. З історії останніх часів Запоріжжя (з мапою) // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1926. – Вип. IX. – С. 278-331. Її ж. Маніфест 3 серпня в світлі тогочасних ідей // ЗІФВ ВУАН. – К., 1927. – Вип. XII. Її ж. Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя (1931 р.) // Запоріжжя та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. 1. – С. 286-288. Її ж. До історії повстання на Запоріжжі 1768 року // Там само. – С. 107-126. Її ж. Зруйнування Запорозької Січі // Там само. – С. 127-137. Її ж. Останній кошовий отаман Запорозької Січі П. Калнишевський // Вісник ООЧСУ. – Нью-Йорк, 1955. – № 7-8.

⁷ Василенкова-Полонська Н.Д. Історики Запорозжя XVIII в. // Ювілейний збірник на пошану академіка Д.І. Багалія. – К., 1927. – С. 811-824. Її ж. Історики Запоріжжя XVIII в. Доповідь 7 червня 1927 р. // Вісник Одеської Комісії Краєзнавства при ВУАН. – 1929. – Ч. 4-5. Секція соціально-історична. – С. 18-21. Її ж. До історіографії Запоріжжя XVIII сторіччя // Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен, 1965. – Т. 1. – С. 28-44. Її ж. Маніфест 3 серпня в світлі тогочасних ідей // Там само. – С. 158-164.

⁸ Полонська-Василенко Н.Д. Рецензія. В. Біднов “Атакування Запорозької Січі 1775 р.” // Записки Історико-Філологічного відділу ВУАН. – Кн. XV (1927). – К., 1927. – С. 247-249. Її ж. Рецензія. В. Біднов “Устное повествование запорожца Н.Л. Коржа” та його походження і значіння” // Там само. – С. 250. Її ж. Рецензія. Проф. М.Є. Слабченко Соціально-правова організація Січі Запорозької // ЗІФВ ВУАН. – Кн. XVI (1928). – К., 1928. – С. 291-304.

⁹ Полонська-Василенко Н.Д. Заселення Південної України в половині XVIII століття (1734 – 1775). – Мюнхен, 1960. – Ч.1-2. – 223 с. + 187 с.; Polonska-Vasylenko N. The Settlement of the Southern Ukraine (1750 – 1775) // The Annales of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US. – New York, 1955. – Vol. 4-5. – 220 р. Її ж. Заселення Південної України в середині XVIII ст. // Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен, 1967. – Т. 2. – С. 7-28. Її ж. До історії першої Новоросійської губернії (1764 – 1774) // Там само. – С. 29-51.

¹⁰ Полонська-Василенко Н.Д. Матеріали до історії гірничої про-

мисловості Донбасу // Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен, 1967. – Т. 2. – С. 178-206. Її ж. Нездійснений архітектурний проєкт (До історії Катеринослава) // Там само. – С. 170-177. Її ж. Перша бібліотека на Південній Україні та її доля // Бібліологічні вісті, 1930. – № 4. (Теж саме – Інститут рукописів НБУ ім. В.Вернадського НАН України. – Ф. 42. – Оп.1. – Спр. 265. – Арк. 1-39).

¹¹ Полонська-Василенко Н.Д. Південна Україна року 1787 (зо студій з історії колонізації) // Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен, 1967. – Т. 2. – С. 90-169. Перші кроки єврейської колонізації в Південній Україні (зо студій над історією колонізації) // Там само. – С. 52-89. Південна Україна після зруйнування Січі // Там само. – С. 207-234.

¹² Бойко А.В. Південна Україна останньої чверті XVIII століття: аналіз джерел. – К., 2000. – С. 31-33, 223-225. Верба І.В. Забута спадщина // Наука і суспільство. – 1993. – № 7-8. – С. 53-55. Водотика С.Г. Нариси історії історичної науки УСРР 1920-х років // Історики 1920-х років про причини ліквідації Запорозької Січі. – Київ, Херсон, 1998. – С.52-62. Швайба Н.І. Праця Н.Д. Полонської-Василенко “Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя” // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. Південна Україна XVIII – XIX ст. – Вип. 7. – Запоріжжя, 2003. – С. 276-284. Її ж. Запорозький зимівник у студіях Н.Д. Полонської-Василенко // Козацька спадщина. – Вип.1. – Нікополь, 2005. – С. 148-153; Її ж. Боротьба запорожців за свої землі періоду Нової Січі у студіях Н.Д. Полонської-Василенко // Запорозька старовина. – Запоріжжя, 2005. – Вип. 3. – С. 57-63; Її ж. Запорозька старшина XVIII століття у студіях Н.Д. Полонської-Василенко // Записки історичного факультету ЗДУ. – Вип. 18. Її ж. Історіографічний доробок Н.Д. Полонської-Василенко з історії Південної України XVIII століття // Записки молодих вчених та аспірантів. – К., 2005. – Вип. 11. – С. 365-375. та ін.

¹³ Полонська-Василенко Н.Д. Втікачі в Південній Україні кінця XVIII сторіччя // Південна Україна XVIII – XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ, 2003. – Вип. 7. – С. 287-300.

¹⁴ Її ж. Південна Україна після зруйнування Січі // Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен, 1967. – Т. 2. – С. 207.

¹⁵ Центральний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). – Ф. 3806. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 51-74.

¹⁶ Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України (ЦДАМЛМУ). – Ф. 542. – Оп. 1. – Спр. 287. – Арк. 21 а.

¹⁷ Там само. – Спр. 293. – Арк. 1-13.

¹⁸ Верба І.В. Археографічна діяльність Н.Д. Полонської-Василенко // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії... – С. 401, 404-405.

¹⁹ ЦДАМЛМУ. – Ф. 542. – Оп. 1. – Спр. 287. – Арк. 2, 21 а.

²⁰ Там само. – Арк. 2.

²¹ ЦДАВО. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 1-77; ІР НБУВ НАНУ. – Ф.42. – Оп.1. – Спр. 276. – Арк. 1-91; Спр. 277. – Арк. 209-223.

²² Науковий архів Інституту історії України НАНУ (далі НА ІУ НАНУ). – Оп. 2. – Од. зб. 143. – Арк. IV.

²³ Полонська-Василенко Н.Д. Матеріали до історії гірничої промисловості Донбасу // Запоріжжя XVIII століття та його спадщина. – Мюнхен, 1967. – Т. 2. – С. 184-206. Її ж. Заселення Південної України в половині XVIII ст. (1734 – 1775). – Мюнхен, 1960. – Ч.І. – С.141, 142, 195-196, 207; Ч.ІІ. – С.78, 89. НА ІУ НАНУ. – Оп. 2. – Од. зб. 143. – Арк. 102. Там само. – Од. зб. 144. – Арк. 55, 66, 72-77, 79-80, 97-100, 106, 114, 121, 167. Там само. – Од. зб. 145. – Арк. 4, 14-16, 28, 31-44, 68, 112, 198-210. Там само. Од. зб. 146. – Арк. 217-218, 249-251, 255-259, 268-274, 282-285, 288-290, 299-301, 309, 317.

²⁴ Мільчев В. Матеріали до історії болгарського населення України XVIII століття. – Запоріжжя, 1999; Посунько О.М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. – Запоріжжя, 1998. – С.37-38, 52, 54.; Посунько О. Матеріали архівосховищ України до історії сербської колонізації середини 18 ст. та її наслідків // Сеоба Срба у Руско Царство половиною 18 века. Збірник радова са международног научног скупа у Новом Саду, 7-9 маја 2003. – Нови Сад, 2005. – С. 463,467; Каюк Д.Г. Поміщицька колонізація Південної України і Запорізька Січ / Історія та культура Придніпров'я. Науковий щорічник. – Дніпропетровськ, 2005. – Вип.2. – С. 51.

²⁵ ЦДАВО. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 1-175; Спр. 16. – Арк. 1-215.

²⁶ ІР НБУВ НАНУ. – Ф.42. – Оп.1. – Спр. 270. – Арк.1-1 зв. Разлогий план дослідження “Розподіл Запорозьких Вільностей” [1930-31 рр.]; ІР НБУВ НАНУ. – Ф.42. – Оп.1. – Спр. 267. – Арк. 1-49. Розділ: Адміністрація Нової Сербії (укр. мовою); Спр. 17. – Арк. 1-10. Розділ: Адміністрація Новоросійської губернії; Спр. 21. – Арк. 1-15. Частина до розділу Українське населення Нової Сербії та Слов'яносербії. ЦДАВО. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1-126. + Спр. 4. – Арк. 171. Розділи І частини дисертаційного дослідження (рос. мовою). Там само. – Спр. 9. – Арк. 1-222. Розділи: Склад людності новосербських полків, Українська людність в Новій Сербії, Перша Новоросійська губернія, Управління Новоросійською губернією, План про заселення Новоросійської губернії, Роздача земель поміщикам, Заселення державних слобод та міст, Підсумки заселення Новоросійської губернії (укр. мовою).

²⁷ ІР НБУВ НАНУ. – Ф. 42. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 1-85.

²⁸ ЦДАВО. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 75-76. “Нові моменти вивчення історії Південної України”; Там само. – Спр. 31. – Арк. 60-79. Рецензія на роботу С. Шамрая “До історії залюднення Степової України в XV-XVIII ст... ”.

²⁹ ЦДАВО. – Ф. 3806. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 1-226.

³⁰ ІР НБУВ. – Ф. 42. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 1-55. Там же. – Спр. 34. – Арк. 1 – 264; Музей історії Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – Ф. 8. – Оп. 2. – Папка 37. – Арк. 1-273.

³¹ ІР НБУВ НАНУ. – Ф.42. – Оп.1. – Спр. 277. – Арк. 1-223.

³² ЦДАВО. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 153-156 зв., 161-172, 250-251, 290-291, 295-300. Там же. Спр. 21. – Арк. 1-367.; Там же. Спр. 22. – Арк. 12, 23, 31-34, 77-78, 83-97. ІР НБУВ НАНУ. – Ф.42. – Оп.1. – ОД, зб. 39-143.

³³ ЦДАВО. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 1-152, 157, 173-249, 258-289, 292-294. Там же. Спр. 22. – Арк. 1-11, 13-22, 24-30, 36-37, 101-139, 162-351.

³⁴ Винар Л. Матеріали до біографії проф. Наталії Полонської-Василенко // Український історик, 1983. – № 2-4. – С. 86-94; Верба І.В., Водотика С.Г. Документи архівосховищ України про життєвий і творчий шлях Н.Д. Полонської-Василенко // Архіви України, 1993. – № 4-6. – С. 53-55; Верба І. Н.Д. Полонська-Василенко // Київська старовина, 1993. – № 5. – С. 32, 35-37; Верба І.В., Заруба В.М. Н.Д. Полонська-Василенко і родина Снявських // Записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України ЗДУ: Південна Україна XVIII-XIX століття. – Вип. 4 (5). – Запоріжжя, 2000. – С. 234-236; Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького. – Вип. 1. Листи вчених до Д.І. Яворницького. – Лист Н.Д. Полонської-Василенко від 27.01.1935. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 431-433. та ін.

³⁵ Полонська-Василенко Н.Д. Моя наукова праця (війна, 1913 – 1916) // Український історик. – 1983. – № 2-4. – С. 38-50. Її ж. Сторінки спогадів. Український Вільний Університет // Там само. – 1965. – № 3-4. – С. 40. Її ж. Михайло Єлисейович Слабченко / Перевидано: Заруба В. Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882 – 1952). – Дніпропетровськ, 2004. – С. 280-281.

³⁶ Заруба В. Історик держави і права України академік М.Є. Слабченко (1882 –1952). – Дніпропетровськ, 2004. – С. 42, 147-150.

³⁷ Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок ХХ ст.). – Львів, 1996. – 448 с. Автор розпочинає книгу нарисом історії Запорозжя та його спадщини, ґрунтуючись на роботах Н.Д. Полонської-Василенко.

³⁸ Верба І.В. Життя і творчість Н.Д. Полонської-Василенко (1884 – 1973). – К., 2000. – С. 32.